

ΣΤΑΥΡΟΥ ΒΟΥΤΥΡΑ

**ΚΛΑΣΣΙΚΕΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ
ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ**

ΣΤΑΥΡΟΥ ΒΟΥΤΥΡΑ

ΚΛΑΣΣΙΚΕΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ
ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Θά φανεί ἴσως παράξενος ὁ τίτλος τῆς μικρῆς μου αὐτῆς ὁμιλίας γιά τόν Ἀριστοτέλη. Τί σχέση μπορεῖ νά ἔχει ἕνας νέος κλάδος τῆς ἐπιστήμης, ὅπως εἶναι τό ἐργατικό δίκαιο, πού γεννήθηκε ἀπό τή βιομηχανική ἐπανάσταση καί πού ἀναπτύσσεται καί μεταβάλλεται μέσα στή βιομηχανική κοινωνία τῆς ἐποχῆς μας – ἔχει δηλαδή ζωή μόνο 150 χρόνων – μέ τίς δοξασίες τοῦ κορυφαίου ἀρχαίου μας φιλοσόφου;

Καί ὅμως. Κλασσικές ἐννοίες τοῦ δικαίου τῆς ἐργασίας, ὅπως τήν ἐννοια τῆς «μισθώσεως» ἐργασίας, τήν εὐνοια πρὸς τόν ἀσθενέστερο, τήν ἐννοια τῆς ἀλλοτριώσεως στήν ἐργασία τίς βρίσκουμε στόν Ἀριστοτέλη. Ἀλλά καί σύγχρονες ἐννοίες τοῦ κλάδου, ὅπως τήν κοινότητα συμφερόντων μέσα στήν οἰκονομική μονάδα καί τό πρόβλημα τοῦ αὐτοματισμοῦ βρίσκονται σέ σπέρμα στήν ἀριστοτέλεια φιλοσοφία.

Στό σημεῖο αὐτό θά πρέπει νά κάνουμε μιὰ ἀναγκαία διευκρίνηση: Ὅλα τά οἰκονομικά συστήματα τῆς ἀρχαιότητος βασιζόταν στό θεσμό τῆς δουλείας. Οἱ δοῦλοι ἐκτελοῦσαν ὅλες τίς ἐργασίες καί ἰδιαίτερα τίς χειρωνακτικές. Ὅχι πῶς καί οἱ ἐλεύθεροι πολίτες δέν ἐργαζόταν. Ἀλλά σπάνια γιά λογαριασμό ἄλλου.

Βέβαια, ὁ ἐργάτης τῆς ἐποχῆς μας δέν ἔχει καμμιά σχέση μέ τόν δοῦλο τῆς ἀρχαιότητος. Ἀλλά στήν ἐποχή τοῦ Ἀριστοτέλη δέν ὑπῆρχε ἡ σύμβαση ἐργασίας ὅπως τήν ἀντιλαμβανόμαστε σήμερα, μέ τά δικαιώματα καί τίς ὑποχρεώσεις πού περιλαμβάνει. Τήν γιά λογαριασμό ἄλλου ἐργασία ἐκτελοῦσε συνήθως ὁ δοῦλος. Κατ' ἀνάγκη λοιπόν σ' αὐτόν θά ἀναφερθοῦμε.

Ἄς ἀφήσουμε κατά μέρος τά περί ἀναγκαιότητος τῆς δουλείας τοῦ Σταγειρίτη καί τό «οἰκία δέ τέλειος ἐκ δούλων καί ἐλευθέρων». Πρῶτα - πρῶτα γιατί δέν ἀποτελεῖ ἀντικείμενο τῆς ὁμιλίας αὐτῆς· ἔπειτα γιατί ὁ Ἀριστοτέλης ἐκφράζει πολλές ἀμφιβολίες πάνω στό θέμα αὐτό. Τί ἄλλο εἶναι τό «Νόμῳ γάρ τόν μὲν δοῦλον εἶναι τόν δ' ἐλεύθερον, φύσει δέ οὐδέν

διαφέρειν. Διόπερ οὐδέ δίκαιον· βίαιον γάρ»; ¹. Είναι φανερή ἡ ἀμφιβολία στή σκέψη του. Τή βλέπουμε ἀκόμα παρακάτω, στό τρίτο βιβλίο τῶν «Πολιτικῶν», ὅταν διερωτᾶται γιά τή θέση τοῦ χειρώνακτα στήν Πολιτεία². Γιατί ὁ Ἀριστοτέλης ἤθελε τόν πολίτη, πού μπορεῖ νά ἀναλαμβάνει ἀξιώματα, ἀπαλλαγμένο ἀπό τίς φροντίδες γιά τήν ἀπόκτηση τῶν ἀναγκαίων τῆς ζωῆς.

Στό τέταρτο κεφάλαιο τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν Πολιτικῶν «περί τῶν εἰδῶν τῆς χρηματιστικῆς καί περί μονοπωλίων» ἀναφέρει σάν τρίτο εἶδος χρηματιστικῆς τήν ἐπί μισθῶ ἐργασία³ καί μάλιστα τή χειρωνακτική. Καί στήν Ἀθηναίων Πολιτεία⁴ γράφει πῶς «...καί τίς αὐλητρίδες καί τίς αἰοιδούς καί τίς κιθαρίστριες (αὐτοί) ἐπιβλέπουν γιά νά μή μισθώνονται περισσότερο ἀπό δύο δραχμές· καί ἂν πολλοί θέλουν νά πάρουν τά ἴδια, βάζουν κλῆρο καί μισθώνεται αὐτός στόν ὁποῖο θά λάχει ὁ κλῆρος»⁵.

Στή βάση αὐτή στηρίχθηκε τό ρωμαϊκό δίκαιο τοποθετώντας τήν χειρωνακτική ἐργασία στή γενικώτερη κατηγορία τῆς συμβάσεως μισθώσεως πού διατηρεῖται δυστυχῶς μέχρι τίς μέρες μας.

Ἄλλά μήπως καί ἡ περιγραφή στή «Ρητορική τέχνη» πῶς στή Λακεδαίμονα θεωρεῖται ὠραῖο τό νά μή ἀσκεῖ κανένας χειρωνακτική ἐργασία γιατί χαρακτηριστικό τοῦ ἐλεύθερου ἀνθρώπου εἶναι νά μή ἐξαρτᾶται ἀπό ἄλλους⁶ δέ μᾶς δίνει καί τό μέτρο τῆς διακρίσεως πού ἔγινε μετά ἀπό εἴκοσι καί περισσότερους αἰῶνες ἀνάμεσα στήν ἀνεξάρτητη καί τήν ἐξηρητημένη ἐργασία, στήν ὁποία βασίζεται τό ἐργατικό δίκαιο;

Εἰδικώτερα, τό «ἐλευθέρου γάρ (σημεῖον) τό μή πρός ἄλλου ζῆν» τῆς Ρητορικῆς τέχνης, μαζί μέ τό «Διό ὁ μὲν δεσπότης τοῦ δούλου δεσπότης

1. *Πολιτικά* (Παπύρου), Α', 1253 b, 5 & 25.

2. *Πολιτικά*, (Παπύρου), βιβλίο Γ', ἀριθ. 1277 a 40, 1277 b 35-40 : 1278 a 1-5. Πρβλ. Sinclair: *Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς σκέψεως*, θ', σελ. 311-312 & 334.

3. Οἱ ἱστορικοί τῆς οἰκονομίας, μάλιστα, ὑποστηρίζουν πῶς ὑπῆρχε μισθωτή ἐργασία ἀπό τούς ὀμηρικούς χρόνους. Βλ. Λ. Χουμανίδη: *Ἱστορία τῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν*, I, 1973, σελ. 30 καί Μαθήματα ἱστορίας οἰκονομικῶν θεωριῶν, 1968, σελ. 28 Πρβλ. Toutain: *L' Economie Antique*, 1921, σελ. 22.

4. Ἔκδ. «Παπύρου», μέρος θ', L(50), σελ. 156-157 «... καί τὰς τε αὐλητρίδας καί τὰς ψαλτρίδας καί τὰς κιθαρίστριδας οὗτοι σκοποῦσι ὅπως μή πλείονας ἢ δυεῖν δραχμαῖς μισθωθῶσονται· κἄν πλείους τήν αὐτήν σπουδάσωσι λαθεῖν, οὗτοι διακληροῦσι καί τῷ λαχόντι μισθοῦσιν»

5. Πρβλ. καί *Πολιτικά*, βιβλ. Α', ἀριθ. 1255 b 25 & 1258 b 25 ὅπου ἀναφέρεται ἡ ἔννοια τοῦ μισθοῦ.

6. *Ρητορική*, ἔκδ. «Παπύρου», τομ. θ', σελ. 118, ἀριθ. 1367 a : «(οἶον ἐν Λακεδαίμονι)... ἐλευθέρου γάρ σημεῖον... καί τό μηδεμίαν ἐργάζεσθαι θάναυσον τέχνην· ἐλευθέρου γάρ τό μή πρός ἄλλου ζῆν». Πρβλ. «*Πολιτικά*», Η', 8, 1328b, 40: «... οὔτε θάναυσον βίον οὔτ' ἀγοραῖον δεῖ ζῆν τούς πολίτας (ἀγενῆς γάρ ὁ τοιοῦτος βίος καί πρός ἀρετήν ὑπεναντίος). Πρβλ. Κ. Τσάτσου: *Ἡ κοινωνική φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, 1962, σελ. 267-268.

μόνον, ἐκείνου δ' οὐκ ἐστίν· ὁ δὲ δοῦλος οὐ μόνον δεσπότης δοῦλος ἐστίν, ἀλλὰ καὶ ὅπως ἐκείνου».⁷ (Γι' αὐτό ὁ μὲν κύριος τοῦ δούλου εἶναι μόνο κύριός του, χωρὶς νὰ ἀνήκει σ' αὐτόν· ἐνῶ ὁ δοῦλος τοῦ κυρίου του εἶναι, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀνήκει καθ' ὅλοκληρίαν) μᾶς δίνει ὅλο τὸ μέτρο τῆς ἀλλοτριώσεως στὴν ἐξηρητημένη ἐργασία.

Καὶ μιά καὶ γίνεται λόγος γιὰ τὶς βάσεις πού στηρίχθηκε τὸ ἐργατικὸ δίκαιο, ἄς ἀναφερθεῖ καὶ ἡ φράση τῶν «Πολιτικῶν»⁸ ὅτι ἄλλοι λένε πὼς τὸ Δίκαιο εἶναι εὐνοια καὶ ἄλλοι ὅτι εἶναι τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου («Διὰ γὰρ τοῦτο τοῖς μὲν εὐνοια δοκεῖ τὸ δίκαιον εἶναι, τοῖς δ' αὐτό τοῦτο δίκαιον τὸ τὸν κρείττονα ἄρχειν»). Αὐτὴ ἡ ρῆση μᾶς θυμίζει τὴν ἀρχὴ τῆς εὐνοίας πρὸς τὸν μισθωτὸ καὶ τῆς εὐνοϊκώτερης μεταχειρίσεώς του, καθὼς καὶ τὸ πρόβλημα τῆς φύσεως τοῦ ἐργατικοῦ δικαίου: εἶναι τὸ δίκαιο τῆς εὐνοίας πρὸς τὸν ἐργαζόμενο ἢ τὸ δίκαιο τῶν οἰκονομικῶν ἰσχυρῶν γιὰ τὴ συγκράτηση τῆς δυνάμεώς τους;

Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀρχίζοντας τὸ δεύτερο κεφάλαιο τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν «Πολιτικῶν» γράφει πὼς κάθε ἀντικειμένου ἐπιστημονικὴ ἔρευνα πρέπει νὰ ἀρχίζει ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν μικρότερων, τῶν ἀπλούστερων μερῶν τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ. Καὶ ἀφοῦ ἡ πόλη ἀποτελεῖται ἀπὸ οἰκίες, θὰ πρέπει νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν οἰκιακὴ οἰκονομία. Ἔτσι τὰ στοιχειώδη συστατικὰ μέρη τῆς οἰκίας εἶναι ὁ κύριος, ὁ δεσπότης δηλαδή καὶ ὁ δοῦλος, ὁ ἄντρας καὶ ἡ σύζυγος, ὁ πατέρας καὶ τὰ τέκνα. Ἡ πρώτη λοιπὸν σχέση εἶναι ἡ δεσποτικὴ ἐξουσία, ἡ δεύτερη ἡ ἐξουσία τοῦ συζύγου καὶ τέλος ἡ πατρικὴ ἐξουσία.⁹

Ἡ οἰκία, ὁ οἶκος, ἦταν λοιπὸν οἰκονομικὴ μονάδα. Σὰν κοινωνικὴ πάλι μονάδα περιλάμβανε τὰ πρόσωπα καὶ τὸν ἀποτελοῦσαν δύο κατὰ φύση κοινωνίες: τοῦ ἄρρενος καὶ τοῦ θήλεος ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, τοῦ δεσπότη καὶ τοῦ δούλου ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ὁ δοῦλος (πού παράγεται ἀπὸ τὸ δέω, δηλ. δένω, δεσμεύω) χρησιμεύει γιὰ τὴν παραγωγὴ τῶν μέσων τῆς ζωῆς.

7. «Πολιτικά», 1254^a, 10-15.

8. Ἀριθ. 1255^a 20-22. Πρβλ. Ἡθικά Νικομάχεια, βιβλ. Ε', κεφάλ. 6-7 ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸ διανεμητικὸ καὶ τὸ διορθωτικὸ δίκαιο, καθὼς καὶ γιὰ τὴ γεωμετρικὴ καὶ τὴν ἀριθμητικὴ ἀναλογία. Πρβλ. τὴν ἀνακοίνωση τοῦ καθηγ. Κ. Δεσποτόπουλου: Ἡ ἀριστοτέλεια διάκριση διανεμητικοῦ καὶ διορθωτικοῦ δικαίου καὶ ἡ συμβολὴ τῆς γιὰ τὴ διαφώτιση μεγάλων σημερινῶν προβλημάτων, στὶς *Περιλήψεις Ἀνακοινώσεων* τοῦ Παγκοσμίου Συνεδρίου «Ἀριστοτέλης», Θεσσαλονίκη, 1978, σελ. 55-56.

9. 1253^b1-10. Οἱ Bucher καὶ Rodbertus γράφουν πὼς ἡ ἀρχαία οἰκονομία δὲν ξεπέρασε τὸν τύπο τῆς οἰκοτεχνίας, τῆς κλειστῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας. Αὐτό, ὅμως, κατὰ τὸν Γιάννη Κορδάτο ἀποτελεῖ λάθος. Οἱ Meyer καὶ Beloch, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἰσχυρίζονται πὼς ξεπέρασε τὴν οἰκοτεχνία, ἀλλὰ δὲν ἐξελίχθηκε σὲ τύπο κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας (βλ. Γ. Κορδάτου: *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας*, τόμος θ', 1956 σελ. 231).

Κοινός καί φυσικός σκοπός τοῦ δεσπότη καί τοῦ δούλου εἶναι κατά τόν Ἀριστοτέλη ἡ σωτηρία τῆς κοινῆς οἰκίας σάν οικονομικῆς μονάδας. Τό σημεῖο αὐτό, τό ὁποῖο ἐπαναλαμβάνει ὁ Ἀριστοτέλης, δέ μᾶς δίνει σέ σπέρμα τή σύγχρονη κατασκευή τῆς ἐπιχειρήσεως σάν οικονομικῆς μονάδας καί σάν κοινότητας συμφερόντων; Πραγματικά στή σύγχρονη δομή τῆς ἐπιχειρήσεως σάν μονάδας, ὅπου ὅλοι συνδέονται μέ κοινά συμφέροντα καί κοινή γραμμή εἶναι ἡ σωτηρία τῆς, βασίζονται σέ μεγάλο βαθμό τά σύγχρονα συστήματα συμμετοχῆς τῶν ἐργαζομένων στίς ἐπιχειρήσεις.

«Διό δεσπότη καί δούλω ταῦτό συμφέρει»¹⁰: Γι' αὐτό στόν δεσπότη καί τόν δούλο ὑπάρχει τό αὐτό συμφέρον (γιά τήν ἀμοιβαία τους σωτηρία)¹¹. Καί «διό καί συμφέρον ἐστί τι καί φιλία δούλω καί δεσπότη πρὸς ἀλλήλους τοῖς φύσει τούτων ἡξιωμένους»¹²: Γι' αὐτό καί μεγάλη κοινότητα συμφερόντων, ἀλλά καί ἀμοιβαία συμπάθεια ἀναπτύσσεται μεταξύ δεσπότη καί δούλου. Προσέξτε ὅμως: ὄχι ὄλων, ἀλλά ἐκείνων πού μέ τή φυσική τους ἀξία βρίσκονται στίς οἰκεῖες τάξεις: «τοῖς δέ μή τοῦτον τόν τρόπον, ἀλλά κατά νόμον καί βιασθῆσι, τούναντίον»: ὅσοι ὅμως ὄχι κατά ἀξία, ἀλλά κατά τούς νόμους τοῦ πολέμου καί διά τῆς βίας περιῆλθαν σέ δουλεία, αὐτοί οὔτε μέ κοινότητα συμφερόντων πρὸς τούς δεσπότες τους συνδέονται, ρῦτε συμπάθεια πρὸς αὐτούς αἰσθάνονται¹³.

Τό ἔργο τῆς σωτηρίας τοῦ οἴκου τόσο καλλίτερα συντελεῖται κατά τόν Ἀριστοτέλη ὅσο ὁ φυσικά κρείττων καλλίτερα ἄρχει καί ὁ φύσει χείρων προθυμότερα ὑπακούει. Θέτοντας τίς βάσεις τῆς δεσποτικῆς ἀρχῆς¹⁴ ὅπως τήν ἀποκαλεῖ, γράφει πῶς γιά νά εἶναι δίκαιη καί ὠφέλιμη πρέπει νά ἀσκεῖται ἀνεπαχθῶς καί ὄχι μόνο πρὸς τό συμφέρον τοῦ κυρίου, ἀλλά καί πρὸς τό συμφέρον τοῦ δούλου. Διαφορετικά εἶναι ἄδικη καί ἐπιβλαβής. Γιατί ἀφοῦ τό ἴδιο συμφέρον ὑπάρχει καί στό ὅλο καί στό μέρος, ὅπως στό σῶμα καί τήν ψυχή, ἔπεται ὅτι τό ἴδιο συμφέρον ὑπάρχει καί στούς δύο.

Στό τέλος τοῦ κεφαλαίου ὁ Σταγειρίτης προσθέτει ὅτι ἐκτός τῶν κατά φύση ὑπάρχουν καί κατ' ἐπιστήμη δεσπότες καί δούλοι καθῶς καί ἐπιστήμη δεσποτική. Δεσποτική ἐπιστήμη εἶναι ἡ χρηστική τοῦ δούλου, κατά τήν ὁποία ὁ δεσπότης πρέπει νά γνωρίζει ἄριστα πῶς κάθε ἔργο ἐπιτελεῖται, καθῶς καί τόν βαθμό καί τό εἶδος τῆς ἰκανότητος κάθε δούλου, ὥστε νά χρησιμοποιεῖ τόν καθένα στήν ἐργασία πού ταιριάζει, γιά μεγαλύτερη

10. *Πολιτικά* (Παπύρου), Α, 1252 a, 35: Γι' αὐτό τά συμφέροντα δεσπότη καί δούλου συμπίπτουν (σελ. 21).

11. Μετάφρ. Θεοδωροπούλου (*Τά Πολιτικά*, σελ. 243).

12. Ἄνωτ., Α, 1255 b, 10-15. Μετάφρ. «Παπύρου»: Γι' αὐτό καί κοινό συμφέρον ἔχουν ὁ κύριος καί ὁ δούλος (σελ. 37).

13. Θεοδωροπούλου, ἄνωτ., σελ. 272.

14. Θεοδωροπούλου, *Τά Πολιτικά*, 1933, Α, b, 20.

ἀπόδοση. Τί ἄλλο, ἀλήθεια, ἔχουν προσθέσει σ' αὐτά τὰ σύγχρονα συστήματα τῆς ὀργανώσεως τῆς ἐργασίας;

Κατά τόν Ἀριστοτέλη, ὅμως, κάθε ἐκτροπή ἀπό τόν κατά φύση σκοπό τῆς σωτηρίας τῆς κοινῆς οἰκίας, ὅπως γιά εὐμάρεια καί πλουτισμό, μεταβάλλει τή δεσποτεία σέ αὐθαίρετη δυναστεία καί τή δουλεία σέ ζυγό βαρὺ καί ἄδικο.

Μιλήσαμε παραπάνω γιά τή σύγχρονη ὀργάνωση τῆς ἐργασίας. Στήν ἐποχή μας ἓνα πρόβλημα ἀποτελεῖ ὁ αὐτοματισμός, πού δημιουργεῖ τή διαρθρωτική ἀνεργία. Τό πρόβλημα αὐτό θίγει ὁ Ἀριστοτέλης στά «Πολιτικά» του¹⁵ λέγοντας πὼς «Εἰ γάρ ἡδύνατο ἕκαστον τῶν ὀργάνων κελευσθέν ἢ προαισθανόμενον ἀποτελεῖν τό αὐτοῦ ἔργον, ὥσπερ τὰ Δαιδάλου φασίν ἢ τοὺς τοῦ Ἡφαίστου τρίποδας, οὓς φησιν ὁ ποιητής αὐτομάτους θεῖον δύεσθαι ἀγῶνα, οὕτως αἱ κερκίδες ἐκέρκιζον αὐταί καί τὰ πλήκτρα ἐκιθάριζεν, οὐδέν ἂν ἔδει οὔτε τοῖς ἀρχιτέκτοσιν ὑπηρετῶν οὔτε τοῖς δεσπότης δούλων». (Γιατί ἂν κάθε ὄργανο εἶχε τήν δύναμη νά ἀποτελεῖ ἄνευ τοῦ ἔργου μόνο του μέ μιὰ ἀπλή διαταγή ἢ αὐθόρμητα, ὅπως λένε γιά τοὺς αὐτόματους ἀνθρώπους τοῦ Δαιδάλου ἢ τοὺς τρίποδες τοῦ Ἡφαίστου, γιά τοὺς ὁποίους ὁ ποιητής (ὁ Ὅμηρος) λέει πὼς αὐτόματα ἐκτελοῦσαν τήν ἐργασία τους στό ἐργαστήριό τοῦ θεοῦ, ἂν τήν ἴδια δύναμη εἶχαν οἱ κερκίδες τῶν ὑφαντηρίων νά ὑφαίνουν μόνες τους καί τὰ πλήκτρα νά παίζουν μόνες τους τήν κιθάρα, τότε δέν θά χρειαζόταν ἐργάτες οἱ ἀρχιτεχνίτες οὔτε δούλους οἱ δεσπότες).

Θά ἤθελα νά κλείσω τήν ὁμιλία μου αὐτή μέ λίγες σκέψεις πάνω στήν ἀνθρώπινη ἐργασία.

Τό ὅλο θέμα τῆς περιφρονήσεως τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας συνδέεται ἴσως μέ τή λυτρωτική προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἡ ἐργασία λύτρωση;

Ὁ μῦθος τοῦ Προμηθεά φωτίζει κατά τόν Ἐγέλο τίς θλιθερές συνέπειες μιᾶς προσπάθειας λυτρώσεως. Τό μαρτύριό του προοιωνίζει τό ἄγχος τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου, μέ τήν προσπάθειά του νά ἱκανοποιήσῃ τίς ἀνάγκες του, ἐνῶ δημιουργεῖ διαρκῶς νέες.

Οἱ ἀρχαῖοι κατέταξαν τόν Προμηθεά στοὺς Τιτάνες καί τόν Ἡρακλῆ στοὺς ἥρωες. Ὁ τελευταῖος δέν θέλει νά ἐκμεταλλευθεῖ τή φύση· μόνο νά παύσει νά εἶναι βλαβερή γιά τόν ἄνθρωπο (ἡρωϊκή προσπάθεια).

Ἡ παλιά θεολογική παράδοση κήρυξε πὼς ὁ ἄνθρωπος καταράσθηκε νά ἐργάζεται. Ἐξώσθηκε ἀπό τόν Παράδεισο μέ τήν κατάρα νά τρώγει τόν ἄρτο τοῦ μέ τόν ἰδρῶτα τοῦ προσώπου του (Γένεση, Γ', 19).

Ίσως αυτό νά ἦταν μιά προσπάθεια ἐξιδανικεύσεως τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας. Ἀργότερα, τό «εἰ τις οὐ θέλει ἐργάζεσθαι, μηδέ ἐσθιέτω» τοῦ ἀποστόλου Παύλου ἀποκατέστησε τήν ἀνθρώπινη ἐργασία.

Ἡ ἐργασία αὐτή, μέ τήν βιομηχανική ἔκρηξη τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνα, τόν καπιταλισμό, τόν ταιϋλορισμό καί τήν ὀρθολογιστική ὀργάνωσή της, μέ τόν τεχνικό πολιτισμό, ἔφθασε στό ἀπόγειό της, γιά νά φθάσουμε πάλι στή σύγχρονη ἀμφισβήτηση¹⁶.

Ἡ ἐργασία συνδέεται μέ τήν τιτανική ἢ μέ τήν ἥρωϊκή φύση τοῦ ἀνθρώπου;

Ὁ Ἀριστοτέλης, μέ τίς θεωρίες του περί βαναύσων ἐργασιῶν καί μέ τό ὅτι ἡ ἐργασία δέν εἶναι γιά εὐδαιμονισμό, δέν συντάσσεται μέ τήν τιτανική φύση.

Σήμερα, ἀντίθετα, μέ τόν εὐδαιμονισμό καί τήν ἐκμετάλλευση τῆς φύσεως ἔχουμε καί πάλι τήν τιτανική προσπάθεια, ἀλλά καί μιά προσπάθεια συνθέσεως, μέ τήν ἀντίληψη γιά τή δημιουργική ἐργασία.

16. Βλ. Rousselet: *L' allergie au travail*, 1974.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἐκτός ἀπό τά κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλη, χρησιμοποιήθηκε καί ἡ ἀκόλουθη βιβλιογραφία:

- Κ. Παπαρρηγοπούλου: Ἱστορία τοῦ ἑλλ. ἔθνους, ἔκδ. 8η, τόμ. α΄.
- Κ. Τσάτσου: Ἡ κοινωνική φιλοσοφία τῶν ἀρχ. ἐλλήνων, 1962.
- Γρ. Κασιμάτη: Εἰσαγωγή εἰς τήν Κοινωνιολογίαν, 1965.
- Κ. Τσάτσου: Εἰσαγωγή στήν κοινωνική φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη, στό Ἀρχεῖο Φιλοσοφ. καί Θεωρητ. ἐπιστημῶν, ΙΑ΄, 1940, σ. 109 ἔπ.
- Π. Θεοδοροπούλου: Τά Πολιτικά, 1933, (1.000 σελίδες).
- Γ. Κορδάτου: Ἱστορία τῆς ἀρχ. Ἑλλάδας, 1956, τόμ. θ & γ΄.
- Δ. Στεφανίδου: Ἡ κοινωνική Οἰκονομική ἐν τῇ ἱστορικῇ της ἐξελίξει, 1948.
- Λ. Χουμανίδη: Ἱστορία τῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν, Ι, 1973.
- Σ. Παπαδοπούλου: Ἡ φιλοσοφία τῶν ἀρχ. ἐλλήνων, 1963.
- Π. Πατριαρχέα: Ἡ κατηγορική προστακτική τῆς ἐργασίας, 1960.
- Δ. Γέροντα: Ἀρχαί ἐργατικοῦ δικαίου ἐν τῇ ἀρχ. Ἑλλάδι, 1968.
- T. A. Sinclair: Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς σκέψεως, τόμ. θ΄, 1968.
- G. Glotz: Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, 1954.
- G. Glotz: *Le travail dans la Grèce ancienne (Histoire universelle du travail)*, 1920,
- Fr. Barret: *Histoire du travail*, 1952.
- Histoire générale du travail*, 4 τόμοι, 1959-1961.
- H.D.F. Kitto: Οἱ Ἕλληνες, 1962.
- L. Gemet: *Droit et Société dans la Grèce ancienne*, 1964.
- A. Zimmern: Αἱ Πολιτεῖαι τῆς ἀρχ. Ἑλλάδος, 1930.
- J. Hatzfeld: *La Grèce et son Heritage*, 1945.
- P. Jaccard: *Histoire sociale du travail*, 1960.
- W. Kranz: *Griechentum: Eine Geschichte der griechischen Kultur und Literatur*, 1962.
- A. Toynbee: *Hellenism: The History of a civilization*, 1959,
- Le travail et l' Homme (rencontres)*, 1959.
- Cl. Mossé: *Le travail en Grèce et a Rome*, 1966.
- A. Tilgher: *le travail dans les moeurs et les doctrines*, 1931.
- L.W. Westermann: *The slave system in Greek and Roman antiquity*, 1955.
- H.A. Wallon: *Histoire de l' esclavage dans l' antiquité*, 3 τόμοι, θ΄ ἔκδ. 1879.